

УДК [321.01+81'42+159.942]:001.82

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.31>

ПОНЯТТЯ ТА ЕМОЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ФЕНОМЕНІВ І РОЛЬ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛЬНОТ

Максим Яковлєв

Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
кафедра міжнародних відносин і школа політичної аналітики
вул. Волоська, 12/4, 04070, м. Київ, Україна

Фундаментальні наукові дослідження і прикладні емпіричні студії не можливі без розробки категоріально-понятійного апарату. Разом із тим, як представлено у статті, процес надання визначень суспільно-політичним феноменами і сприйняття результатів цього процесу на емоційному рівні часто ускладнюють наукову роботу. Кількісна та якісна дослідницькі парадигми по-різному розглядають те, як треба правильно визначити поняття, оскільки орієнтуються на різну технологію дослідження: вимірювання показників вимагає чіткої операціоналізації поняття, тим часом як глибоке розуміння поглядів та інтерпретацій потребує «заглиблення в поняття». У межах інтерпретативної дослідницької парадигми також точаться дискусії щодо важливості контексту для розуміння понять: Кембриджська школа інтелектуальної історії наполягає на ключовому значенні контексту (за що її часто називають «контекстуалістською»), натомість німецька традиція *Begriffsgeschichte* не прив'язує розуміння концептів до плінних історичних обставин. На позначення контроверсійності самої природи ключових для суспільно-політичних дисциплін понять британський філософ Голлі у 1956 р. запропонував категорію «сутніснооспорювані концепти», якими для політичної науки є, приміром, поняття «свобода» чи «справедливість». Як показано в цій статті, окрім ідеологічної суперечливості понять, існує емоційна компонента сприйняття, яка може трансформуватися в часі, що, зокрема, проілюстровано на прикладі «тоталітарності» та «нейтралітету». Таке поняття, як «імперія», може поєднувати в собі компоненти ідеологічної спірності і залежно від неї мати різні емоційні навантаження, з огляду на ставлення до нього в тій чи іншій соціальній групі. Ще на початку минулого століття французький лінгвіст Антуан Мее показав, що ключову роль у трансформації значення понять відіграють соціальні групи, які формують власні спеціальні мови, з яких своєю чергою слова «мандрують» до інших спільнот і трансформуються, що доводить важливість сучасних професійних спільнот у цьому процесі.

Ключові слова: концепти політичної науки, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, концептологія, політична теорія, методологія наукових досліджень.

Постановка проблеми й аналіз досліджень і публікацій. Зазвичай сучасні дискусії довкола ключових для політичної науки концепцій зводяться або до того, що вони не мають однозначного тлумачення, або до того, що існує багато різних визначень і жодне з них не можна вважати єдиним правильним. Але при цьому, попри відсутність єдиного підходу до визначення поняття «концепт» [1], усі науковці однозначно погоджуються з тим, що концепти відіграють ключову роль як у конструюванні теорій [2], так і в проведенні прикладних емпіричних досліджень [3]. По-своєму специфічною відповіддю на такий стан речей є позиція американського політолога-міжнародника Г. Гертца, який заявив, що концепти в принципі «напряму» краще і не визначати, а натомість конструювати їх через дискусію про них і за допомогою такого процесу імпліцитно давати їм визначення [4, с. 1]. Українські науковці також звертають увагу на проблему невизначеності багатьох понять. Приміром, досліджуючи політичну індиферентність політичних технологій [5], О.В. Шевчук пише про

проблеми з визначенням самого поняття, оскільки: 1) саме поняття «технологія» є «не дуже структурованим»; 2) уточнення вимагає застосування конкретних технологій в умовах конкретного соціуму; 3) «певний проблемний відбиток на розумінні суті феномена політичних технологій накладає прикметник у цьому словосполученні, а саме «політичне», оскільки однозначно визначити його сутність ще нікому не вдалося» [5, с. 11]. Безумовно, ситуація ускладнюється, коли більшість науковців вважають визначення своїх колег неправильним чи таким, що не відповідає критеріям науковості, які особливо у випадку суспільствознавчих дисциплін самі по собі є дуже дискусійними. Британський філософ В.Б. Голлі навіть ще у середині 1950-их рр. висунув цікаву концепцію *сутнісно-оспорюваних концепцій* (англ. *essentially contested concepts*), згідно з якою деякі концепції, що стосуються суспільно-політичного життя, в принципі, є такими, що з приводу них будуть точитися дискусії, оскільки такою є їхня природа [6]. Звісно, дебатується і сама концепція науковості щодо суспільствознавчих дисциплін, особливо щодо того, яку методологію вважати «справді науковою», що також потребує розгляду з огляду на проблематику емоційного сприйняття деяких понять. Приміром, від того, як ми позначаємо учасників бойових дій на боці незаконних збройних угруповань, залежить формування ставлення населення до них, бо слово «комбатант» не настільки емоційно навантажене, як «бойовик», і тим більше не має в собі різких конотацій слова «сепаратист», яке навіть перетворилося в устах народних мас на лайливе «сепар». Не настільки очевидним для непрофесіоналів, але також ілюстративним, є термін «колаборант» та, відповідно, «колабораціонізм», які теж мають свій емоційний фон і якими послуговуються, в тому числі, науковці та фахівці у своїх публікаціях, хоча натомість для зняття емоційної напруги довкола цих явищ можна використовувати і «перехідне правосуддя», говорити про важливість «примирення» і т.д. Ці приклади ілюструють, яка велика відповідальність за формування суспільних настроїв із гострих й актуальних питань покладається саме на фахові спільноти.

Мета статті полягає у визначенні ролі професійних спільнот у процесі формування категоріально-понятійного апарату на позначення тих суспільно-політичних явищ, які через специфіку історичного контексту є емоційно навантаженими. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань: 1) пояснити методологічні витoki проблеми визначення понять у суспільствознавчих дисциплінах; 2) проілюструвати приклади зміни емоційного сприйняття понять; 3) розкрити суть механізму трансформації значень понять у часі.

Виклад основного матеріалу. Спершу важливо поглянути на методологічні підґрунтя розбіжностей у підходах до прикладної роботи з поняттями і визначеннями в суспільствознавчих дисциплінах. Відомою серед політологів та дослідників міжнародних відносин у всьому англомовному світі та поза його межами є спроба обґрунтувати науковість суспільствознавчих методів, особливо якісних, через кількісну традицію досліджень, викладену в праці колективу провідних американських науковців Г. Кінга, Р. Кюхейна, С. Верби, опублікованій ще в 1994 р. видавництвом Принстонського університету [7]. На противагу їй можна навести статтю професора Оксфордського університету Б. Флюб'єрга, який на прикладі «непорозуміння щодо кейс-стадії» (що, власне, відображено у самій назві статті) доводить, що і якісні методи можуть примножувати знання, допомагати перевіряти теорії і створювати нові, і загалом вони не потребують «старшого брата» у вигляді кількісної методології, на яку вони мають споглядати як на взірць [8]. Методологічні дискусії про природу наукового знання напряду відбиваються на підходах до дослідження самих концептів. Так, вже згаданий Г. Гертц, який відомий фаховими публікаціями з методології суспільствознавчих досліджень, що безпосередньо стосуються роботи з концептами,

здійснює своєрідну деконструкцію концептів до рівня одиниць прикладного аналізу. А цим його підхід загалом суголосний з уже згаданим підходом Г. Кінга та його колег, тобто, якщо узагальнити, відсилає нас до кількісної дослідницької парадигми. На противагу кількісній дослідницькій парадигмі, випрацьованою є і потужна якісна традиція дослідження концептів, яка теж має всередині себе позиції, щодо яких між науковцями точаться дискусії. Відомою далеко за межами німецькомовного наукового середовища є школа *Begriffsgeschichte* [9]. З позицій цієї школи концепти можна розглядати як самостійні та (умовно) незалежні від часового виміру феномени. Антитезою до цього підходу є Кембриджська школа інтелектуальної історії [10], згідно з якою концепти неможливо розглядати у відриві від їхнього контексту. Саме завдяки особливій увазі до контексту та розгляду концептів виключно в ньому цю школу також називають «контекстуалістською» [11].

Окрім окреслених підходів до концептів, безумовно, не варто забувати і про психологічні нюанси сприйняття концептів як слів. На жаль, це часто вислизає з уваги дослідників, яким може здаватися, що наукова термінологія, на відміну від буденних слів, не має нічого спільного з емоціями, однак це не відповідає дійсності. Це яскраво ілюструє приклад, наведений українським філософом В. Єрмоленком щодо сприйняття слова «тоталітарний» італійськими фашистами, для яких «воно було словом-надією, словом, що позначало проникнення деякої «органічної єдності» в кожен малий елемент реальності, в кожную душу <...> Фашизм у це слово вірив, вбачаючи в «тотальному» та «тоталітарному» головний рецепт проти індивідуалістичної фрагментації модерної епохи» [12, с. 304]. Звісно, сучасній аудиторії слово «тоталітарний» не навіє жодної надії на щось хороше.

З менш очевидних прикладів можна навести поняття «імперія», яке трансформувалося від латинського позначення форми й джерела влади до різного емоційного сприйняття імперії як форми поневолення однією країною інших країн чи народів. Вочевидь, за часів існування Радянський Союз показово заявляв про свою боротьбу зі світовим імперіалізмом, бо марксистсько-ленінське вчення скористалося «імперією» для створення образу ворога в особі капіталістичного світоустрою. Відповідно, за часів свого існування СРСР і його керівництво негативно би сприйняло позначення Радянського Союзу як імперії, яка має свою експансіоністську політику, мислить світ у категорії великих держав, які мають свої сфери впливу, в яких поширюють свою мову та культуру тощо [13]. Російська мова як мова «міжнародного спілкування» викладалася у всіх країнах Варшавського договору, де також був присутній радянський військовий контингент, який, вочевидь, спілкувався цією мовою, що прищеплювалася йому як рідна завдяки русифікаторським зусиллям Москви. Таку політику однозначно з позицій сучасності можна назвати імперською. Звісно, тут ми можемо потрапити в пастку презентизму, тобто тлумачення подій минулого з позицій сучасності [14], однак приклад Радянського Союзу зі своєю імперською політикою показує, наскільки неоднозначним на рівні емоцій і політик може бути концепт «імперія». Підтвердженням цього є використання німецьким науковцем Г. Мюнклером у своїй монографії, присвяченій імперіям як «формам світового панування», разом із німецьким словом *Imperien* англomовного *empire* не лише для відображення нюансів значення слова, але й задля створення відповідного фону для сприйняття німецькомовними читачами його критичного аналізу історичного розвитку Британської імперії та дій США в сучасному світі, які він класифікує як поведінку *empire* [15].

Відомий американський політолог-міжнародник Г. Кіссінджер також наводить багато прикладів появи нових термінів, які для нас нині виглядають цілком буденними. Так, завдяки Вестфальському миру «уперше з'явилися поняття *raison d'état* і «національного інтересу», які не звеличували владу, а намагалися її раціоналізувати й обмежити її

використання» [16, с. 30]. Процес визнання незалежності Бельгії від Королівства Нідерландів створив нову для того часу концепцію «оголошуючи нову націю “нейтральною”». Нейтралітет до цього був невідомою концепцією у відносинах великих держав, за винятком випадків односторонніх заяв про наміри» [17, с. 57]. Обидва ці поняття нині є майже буденними і не викликають особливої емоційної реакції – здивування чи новизни.

Як вже зазначалося в цій статті, окремою і важливою темою є сприйняття слів та емоційна реакція на них, особливо якщо йдеться про терміни. Коли замість «бойовик» в аналітичному документі дослідники пишуть «комбатант», змінюється й емоційний фон розгляду можливих заходів і політик щодо цієї групи людей, бо, очевидно, їхня подальша доля, з позицій розробників політики, виглядала би інакше, якщо їх називали виключно «сепаратистами», які в очах народу є «сепарами» (з відповідними емоціями, які викликає цей народний квазітермін). Щоб не потрапити в пастку вже згаданого презентизму, варто мати на увазі, що не лише сучасне значення термінів змінювалося, але і їхнє сприйняття, як, приміром, можна побачити на прикладі понять «колаборант» та «колабораціоніст», бо з ними до анексії Криму Росією та розв’язання нею війни проти України на Донбасі асоціювалися виключно події Другої світової війни. У сучасній Україні окремою та болісною темою є визначення подій на Донбасі [18], щодо яких російська пропаганда намагається насадити своє бачення, згідно з яким це або «громадянська війна» або «внутрішньоукраїнський конфлікт», натомість з нашого боку ми говоримо про «російсько-українську війну» та «військову агресію Росії». Цілком можливо, що з часом в історію ці події можуть увійти і під якимось іншим терміном, як, приміром, Євромайдан став Революцією гідності.

Як уже зазначалося, емоційне сприйняття понять трансформується в часі. Ще на початку минулого століття французькій філолог А. Мее у відомій статті «Як слова змінюють значення», що була опублікована 1906 р., на численних прикладах показував процес набуття словами різних смислів та відстежував трансформації значень слів у часі [19]. Якщо говорити про «емоційне навантаження» слів, то цікавим є таке спостереження А. Мее: «Тривале вживання послаблює значення слів, а запозичення зі спеціальних мов дозволяє замінювати невиразні терміни такими, з якими пов’язані більш живі відчуття» [19, с. 73]. З позицій сучасності зі словом «нейтралітет», мабуть, не пов’язані «більш живі почуття», ніж за часів здобуття Бельгією незалежності, однак звернімо увагу на іншу складову частину цієї цитати. Автор говорить про «спеціальні мови», ролі яких у своїй статті він приділяє особливу увагу, коли розробляє свої принципи дослідження семантики слів, щодо останнього з них він пише: «Нарешті, – і це особливо важливо, – слід відстежити, якими соціальними групами слово передавалося, переходячи з однієї спеціальної мови до іншої» [19, с. 80]. Звісно, чутливість у сприйнятті слів може бути дуже різною, інколи – перебільшеною, як про це пише австрійський філософ Н. Пфаллер, який вважає, що «перегибами» сучасної політкоректності є саме неспроможність критично сприймати ті чи інші слова, дискурси, жарти [20]. Вочевидь, середовище може бути відповідальним за формування ставлення до понять і категорій на рівні слів, в яких вони втілені, і навіть за звучання цих слів, особливо якщо йдеться про експертне середовище людей, які активно пишуть про певні події, аналізують суспільно-політичні явища, особливо ті, що спричинили не лише суспільний резонанс, але й колективні травми. У цьому контексті саме на експертному середовищі лежить велика відповідальність за те, на якому емоційному фоні завдяки тим чи іншим словам обговорюватиметься актуальний суспільно-політичний порядок денний.

Висновки. Таким чином, кількісні та якісні дослідницькі парадигми, в межах яких сама природа наукового методу розглядається по-своєму, лежать в основі відмінностей у підходах до визначень, оскільки з позицій кількісної (пост)позитивістської методології

поняття мають бути такими, щоб їх можна було звести до чітко вимірюваних показників; натомість якісна чи інтерпретативна традиція зосереджується на внутрішньому наповненні поняття та його сприйняття, ідеологічному наповненні тощо.

Навіть у межах якісно-інтерпретативної традиції можна виділити щонайменше два підходи до визначення понять, що відрізняються своїм ставленням до (спів)відношення концептів та контекстів: Кембриджська школа інтелектуальної історії, яка через особливу увагу до контекстів називається «контекстуалістською», та німецька традиція *Begriffsgeschichte*, яка зосереджується більшою мірою на самих концептах, а не на плінних історичних обставинах.

Приклади таких понять, як «тоталітарний» і «нейтралітет», показують, що емоційна компонента слова трансформується з часом, а слово «імперія» та похідні від нього доводять, що емоційне сприйняття понять залежить від ідеологічних позицій.

Основну роль у зміні емоційного сприйняття понять у часі відіграють професійні спільноти, які формують власну фахову, спеціалізовану мову, слова з якої можуть «мандрувати» і до інших груп суспільства (як, приміром, «комбатант»), а отже, змінювати своє значення, тому великою мірою саме від фахівців у своїх галузях (зокрема в суспільно-політичних науках) залежить те, які поняття набуватимуть якого змісту і як вони трансформуватимуться.

Список використаної літератури

1. Greene C. Nomadic Concepts, Variable Choice, and the Social Sciences. *Philosophy of the Social Sciences*. 2019. Vol. 50, Issue 1. P. 3–22.
2. Hay C. *Political Analysis: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. 314 p.
3. Robison J., Stevenson R. T., Druckman J. N., Jackman S., Katz J. N. Vavreck L. *An Audit of Political Behavior Research*. *SAGE Open*. 2018. Vol. 8, Issue 3.
4. Goertz G. *Social Science Concepts. A User's Guide*. Princeton University Press, 2006. 296 p.
5. Шевчук О.В. Індиферентність політичних технологій: структурний і функціональний виміри. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 66. С. 11–16.
6. Gallie W.B. Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society, New Series*, 1956. Vol. 56. P. 167–198.
7. King G., Keohane R.O., Verba S. *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton: Princeton University Press, 1994. 247 p.
8. Flyvbjerg B. Five Misunderstanding About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*. Volume 12 Number 2 April 2006. P. 219–245.
9. Neuser W. *Natur und Begriff. Studien zur Theorienkonstitution und Begriffsgeschichte von Newton bis Hegel*. Stuttgart: Verlag J.B. Metzler, 1995. 256 s.
10. Атнашев Т., Велижев А. Кембриджская школа: история и метод. *Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории*. Сост. Т. Атнашев, М. Велижев. М.: Новое литературное обозрение, 2018. С. 7–52.
11. Lamb R. Quentin Skinner's revised historical contextualism: a critique. *History of the Human Sciences*. Vol. 22 No. 3. 2009. P. 51–73.
12. Єрмоленко В. Плінні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть Київ : Видавництво ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 471 с.
13. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. Київ : Критика, 2009. 199 с.
14. Яковлев М. В. Минуте як відображення концепцій сучасності в міжнародних відносинах: обмеження та можливості презентизму. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 66. С. 105–111.

15. Münkler H. *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*. Bonn : Bundeszentrale für die Politische Bildung, 2005. 332 s.
16. Kissinger H. *World Order Reflections on the Character of Nations and the Course of History*. Penguin Press, 2014. 420 p.
17. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / Пер. з англ. Н. Коваль. Київ : Наш формат, 2017. 320 с.
18. Homza I. *Quenching Fire with Gasoline. Why flawed terminology will not help to resolve the Ukraine Crisis*. PONARS Eurasia Policy Memo No. 576. 2019.
19. Мейе А. Как слова меняют значение (1906). Понятия, идеи, конструкции: очерки сравнительной исторической семантики / Под ред. Ю. Кагарлицкого, Д. Калугина, Б. Маслова. Москва : Новое литературное обозрение, 2019. С. 39–85.
20. Pfaller R. *Erwachsenensprache. Über ihr Verschwinden aus Politik und Kultur*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2018. 247 s.

**CONCEPTS AND EMOTIONS:
PROBLEMS OF DEFINING SOCIAL AND POLITICAL PHENOMENA
AND THE ROLE OF PROFESSIONAL COMMUNITIES**

Maksym Yakovlyev

*National University of “Kyiv-Mohyla Academy”,
Department of International Relations and School for Policy Analysis
Volos’ka str., 12/4, 04070, Kyiv, Ukraine*

Fundamental scientific research is impossible without a developed set of terms and definitions. However, as demonstrated in this article, the process of defining social and political phenomena and the perception of the results of this process on an emotional level often complicate the work of scientists. Quantitative and qualitative research paradigms differ in their approaches to the definition of concepts because their practical techniques of working with concepts are also different: measurement of indicators requires a strict operationalisation of concepts, meanwhile an in-depth understanding of beliefs and interpretations calls for “submersion into concepts”. There are also discussions within the interpretative paradigm about the importance of context in understanding concepts: the Cambridge school of intellectual history declared the key importance of context (hence it is often referred to as “contextualist”), and, in contrast, the German intellectual tradition of *Begriffsgeschichte* does not strictly tie the understanding of concepts to the changing historical circumstances. To define the controversial nature of key social and political concept, back in 1956 British philosopher B. W. Gallie introduced the notion of “essentially contested concepts”, e.g. “freedom” or “justice” in case of political sciences. As this article shows, apart for the ideological controversy of concepts, there is also an emotional component of perception that can be transforming in course of time. It is illustrated on the examples of “totalitarianism” and “neutrality”. Such concept as “empire” can combine the components of ideological controversy and, depending on them, have different emotional loadings, based on attitudes to it in different social groups. At the beginning of XX century a French linguist Antoine Meillet demonstrated that social groups play a key role in ways concepts change their meanings. The social groups form their specialised languages that “travel” from one group of communities to the others which proves the importance of professional communities in that process.

Key words: political science concepts, interdisciplinary linguistic-political studies, concepts’ studies, political theory, research methodology.